

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

Jean-Jacques Rousseau over sociaal verdrag, eigendom en de rechtvaardige staat

Willem Lemmens

"De eerste die, nadat hij een stuk land had afgezet, durfde te zeggen: dit is van mij, en simpele zielen vond die dit geloofden, was de ware stichter van de civiele maatschappij."

Jean-Jacques Rousseau, *Vertoog over de ongelijkheid*⁴⁰

1. Eigendom en publiek goed

In 1755 en 1762 schrijft het enfant terrible van de Franse verlichting, Jean-Jacques Rousseau, twee teksten die het uitzicht van de moderne politieke filosofie diepgaand hebben beïnvloed: *Discours sur l'origine de l'inégalité* en *Du Contrat Social*. In het eerste werk toont hij aan hoe er een intrinsieke band is tussen het ontstaan van eigendom en de stuitende ongelijkheid in de civiele maatschappij van het ancien régime. In het tweede bepleit hij dat die ongelijkheid kan worden overwonnen door het politieke recht te baseren op een sociaal contract. Bij dit sociale contract is niet langer de arbitraire wil van een soeverein of een geprivilegieerde klasse bepalend voor de wetten en instituties waarop onder meer rechtvaardige eigendomsverhoudingen zijn gebaseerd, maar de algemene wil van de burgers.

40 'Le premier qui ayant enclose un terrain, s'avisa de dire, ceci est à moi, et trouva des gens assés simples pour le croire, fut le vrai fondateur de la société civile.' (Rousseau 1755: 166). Eigen vertaling.

In tegenstelling tot Locke ziet Rousseau het natuurlijke recht op eigendom niet als onvervreemdbaar. Strikt genomen gelden in de natuurtoestand immers geen volwaardige rechten. Het sociale verdrag stipuleert volgens Rousseau dat privé-eigendom in de rechtvaardige staat dient te worden beschermd, maar dat ongelijkheid in eigendom steeds in verhouding moet staan tot het publieke goed of welzijn van alle burgers. Dit welzijn veronderstelt een zo groot mogelijke gelijkheid in status en bezit.

Bejubeld om zijn egalitarisme, onder meer tijdens de Franse Revolutie in 1789, roept Rousseaus contractualisme ook vragen op. Als privé-eigendom dient te worden beschermd door de staat, en die staat tegelijk het publieke welzijn moet bevorderen, hoeveel ongelijkheden in eigendomsverhoudingen zijn dan eigenlijk toegestaan? Ontstaat daar geen conflict tussen vrijheid en welzijn? Op deze vragen geeft Rousseau geen pasklaar antwoord. Vandaag wordt zijn politieke filosofie veelal gelezen als een pleidooi voor een sterke staat die een ongebreidelde bezitsdrang aan banden legt en waar burgers pas echt vrij zijn als ze zo maximaal mogelijk participeren aan de *res publica*.

2. Discours sur l'inégalité: het janusgezicht van de eigendom

In *Discours sur l'inégalité* verdedigt Rousseau dat de notie van eigendom en privébezit in de natuurtoestand, voorafgaand aan het ontstaan van de civiele maatschappij, niet bestaat. Anders dan bij Hobbes heerst volgens Rousseau in de natuurtoestand echter niet noodzakelijk een strijd van allen tegen allen. In deel 1 van zijn *Discours* schetst Rousseau het beeld van de natuurmens als een solitair individu, louter uit op zelfbehoud en nauwelijks betrokken op de ander. Wel benadrukt hij in deel 2 dat de natuurmens vrij snel gevoelig wordt voor eenvoudige vormen van coöperatie, wat wordt versterkt door 'de krachtige passie van de liefde' en 'de gewoonte om samen te leven' in familieverband (Rousseau 1755: 168). Bovendien, aldus Rousseau, kent de natuurmens primitieve, quasi-instinctieve gevoelens van medelijden (*pitié*) en zelfliefde (*amour de soi*).⁴¹ Deze instincten en het familieleven tillen de natuurmens uit boven een blinde overlevingsdrift. De notie van *eigendom* zal

41 'Il est donc bien certain que la pitié est un sentiment naturel, qui modérant dans chaque individu l'activité de l'amour de soi même, concourt à la conservation mutuelle de toute l'espèce'. ('Het is dus wel zeker dat het medelijden een natuurlijk gevoel is dat, door in elk individu de activiteit van de zelfliefde te matigen, bijdraagt tot het wederzijdse behoud van de soort.') (Rousseau 1755: 156).

zich pas vestigen na een lang proces van civilisatie, en zal aanleiding geven tot de ‘misdaden, oorlogen, moorden’ van de civiele samenleving (Rousseau 1755: 166). Rousseau acht die morele ontsporing van de mens onder invloed van eigendomsverhoudingen onvermijdelijk. Waarom?

Rousseau leidt in zijn *Discours* het ontstaan van de notie van eigendom af uit wat hij de *perfectibilité* van de mens noemt, het menselijke vermogen tot verheffing uit de natuurlijke conditie door rede en vernuft (1755: 142). Door de vooruitgang in landbouw en industrie en de ontwikkeling van taal ontstaan nieuwe behoeftes en vormen van communicatie tussen mensen. Hoe meer beschaving de mens kent, hoe meer hij in de greep komt van afgunst, eergevoel en de neiging zich met anderen te vergelijken. Zo worden individuen en groepen tegen elkaar opgezet en neemt de ongelijkheid hand over hand toe. In de schoot van particuliere volken (naties) ontstaan klassen van meesters en onderdanen, maar ook de eerste noties van eigendom en bezit, gesanctioneerd door wetgeving en rechtspraak.

Volgens Rousseau heeft zo de natuurlijke vrijheid van de mens plaatsgemaakt voor een maatschappelijke toestand waarin een eerste besef van recht en moraliteit groeit, maar waarin ook de ongelijkheid toeneemt door de hebzucht van de rijken. Bezitsdrang doet onzekerheid ontstaan bij rijk en een grotere schaarste bij arm. Deze nefaste dynamiek wordt versterkt door de *amour propre*,⁴² het ijdele verlangen om in de ogen van de ander prestige en aanzien te verwerven omwille van eigendom en macht. Rousseau ziet *amour propre* als een pervertering van de natuurlijke zelfliefde van de natuurmens (*amour de soi*). Ze versterkt zichzelf naarmate de ongelijkheid toeneemt, ze is immers een begeerte die gebaseerd is op vergelijking. Rousseau herkent hierin de wortels van het maatschappelijke kwaad en de ongelijkheid tussen rijk en arm in de Europese naties van het ancien régime.

Volgens Rousseau leert de natuurlijke geschiedenis van de civiele samenleving dat het ontstaan van eigendom en privébezit een onvermijdelijk gevolg is van de maatschappelijke toestand. Daarbij lijkt hij op het eerste gezicht, zoals Locke, een natuurlijk recht op eigendom te erkennen: het individu heeft immers in de natuurtoestand het recht om in zijn zelfbehoud te voorzien en als bezit te claimen wat hij zelf door arbeid verwerft. Dit recht vloeit voort uit de natuurlijke vrijheid van de mens, die onvervreemdbaar is. Maar bij nader inzien, zo stelt Rousseau, is een natuurlijk *eigendomsrecht* geen recht dat door civiele wetten en instituties wordt

42 Ik verkiez de termen *amour propre*, *amour de soi* en *perfectibilité* onvertaald te laten. Mijn omschrijving ervan geeft hopelijk helder genoeg weer wat Rousseau onder deze begrippen verstaat en waarom ze zo moeilijk vertaalbaar zijn.

erkend: het is veeleer een quasi-recht dat voortvloeit uit de natuurlijke vrijheid om het eigen bestaan te verzekeren. Zodra mensen samenleven geldt dit recht niet meer. Zo brengt reeds het ontstaan van de familie, aldus Rousseau, het idee van 'een soort van eigendom' met zich: maar dat idee stoelt op de keper beschouwd al op de erkenning van een primitieve sociale institutie en doorbreekt de natuurlijke eigendomsclaim (1755: 167). Zodra het individu zich socialiseert, ontstaat de strijd om prestige, die samenhangt met eigendom. Die gecorrumpeerde maatschappelijke toestand creëert ongelijkheid en maakt ook de notie van een onvervreemdbaar natuurlijk recht op eigendom leeg en betekenisloos.

3. Du Contrat Social of de vraag naar de legitieme soeverein

Rousseau geeft aan zijn *Du Contrat Social* een veelzeggende ondertitel mee: *Principes du Droit Politique*. In dit werk wil hij niet zozeer, zoals in het vertoog over de ongelijkheid, de natuurlijke geschiedenis schetsen van de morele corruptie van de moderne mens, en aangeven welke rol verstoorde eigendomsrelaties daarin spelen, maar zoeken naar de politieke principes – het recht, de wetten – waarop een rechtvaardigere samenleving kan worden gebouwd. Dat zal voor Rousseau een samenleving zijn waardoor net de gelijkheid onder de burgers als morele wezens wordt gerealiseerd. Onder een meer gelijke samenleving verstaat Rousseau niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, een samenleving waar de rijkdom gelijk is verdeeld (Dent 1992: 115-116), maar wél een samenleving waar burgers zich wederzijds erkend weten als morele subjecten en zich gezamenlijk en uit vrije wil identificeren met de *res publica*. Feitelijk zal dat dan toch een samenleving moeten zijn die ijdele bezitsdrang en de effecten van *amour propre* bestrijdt en dus geen al te grote verschillen in rijkdom toelaat.

"De gelijkheid onder de burgers als morele wezens wordt gerealiseerd waar burgers zich wederzijds erkend weten als morele subjecten en zich gezamenlijk en uit vrije wil identificeren met de *res publica*."

Hoe bepleit je de noodzaak van zo'n samenleving, waarin waarachtig burgerschap wordt gerealiseerd? In zijn *Contrat Social* merkt Rousseau op: 'Wat de mens verliest in het sociaal verdrag is de natuurlijke vrijheid en een onbeperkt recht om te nemen wat hij kan; wat hij wint, is de burgerlijke vrijheid en de beschikking over alles wat hij [legitiem] bezit' (1762: 364). De vraag is natuurlijk: wat verstaat Rousseau precies onder die burgerlijke vrijheid? En hoe weet die burger wat hij legitiem bezit en waarover hij vrij kan beschikken? Het korte, enigszins tautologische antwoord, is: vrijheid, en de legitieme claims ermee verbonden, worden door de burgers zelf ingevuld. Het uitgebreidere antwoord luidt als volgt.

Wanneer je individuen vrij en volgens hun eigen rede laat nadenken over de samenlevingsvorm waarin zij zo maximaal mogelijk kunnen voorzien in hun zelfbehoud, en tegelijk het behoud van de condities en middelen die daartoe bijdragen (bijvoorbeeld familie, bezit en lichamelijke integriteit), dan zullen zij ongetwijfeld bereid zijn zich in twee opzichten aan elkaar te binden. Ten eerste, aldus Rousseau, zullen zulke individuen bereid zijn een associatie aan te gaan met elkaar, waarin zij die associatie of gemeenschap zélf zien als de beste garantie om zichzelf te handhaven volgens condities die meer zekerheid, vrijheid en wederzijds vertrouwen garanderen dan een toestand waarin die associatie *niet* bestaat. Op die wijze, zo meent Rousseau, ontstaat uit de individuele wil van elke individu apart, een nieuw soort wil, de algemene wil (*Volonté Générale*), waarin het belang van allen samenkomt en als het dynamische principe gaat fungeren van een nieuw, artificieel lichaam: de politieke samenleving (1762: 360-61, 368-72). Als dit collectieve lichaam eenmaal is gecreëerd, en dus een diep besef van een gemeenschappelijk goed of *res publica* bestaat, zal diezelfde algemene wil zichzelf op een tweede wijze binden: hij zal zichzelf tot legitieme soeverein of legitiem staatsgezag uitroepen, en alle participanten aan het sociale verdrag onderwerpen aan zijn macht. Voor zover de burgers zelf dus die machtsuitoefening over de *res publica* afroepen, zo stelt Rousseau, zijn ze tegelijk machthebber en onderdaan en winnen ze dus een nieuw soort vrijheid, die de natuurlijke vrijheid in de natuurtoestand transformeert en overstijgt.

De civiele samenleving die zo tot een soeverein lichaam, de staat, is getransformeerd, kan dan diverse vormen aannemen, maar ze zal steeds slechts in zoverre berusten op een legitieme politieke orde, als de wetten die zij uitvaardigt, de instituties die zij creëert en de posities en gezagsvormen die zij erkent, berusten op de algemene wil, of nog, de uitdrukking zijn van de gezamenlijke wil van de burgers, en niet van een particuliere groep die geen oog heeft voor de algemene wil en de door de burgers en de door hen, via hun zelfgekozen wetgevers, uitgevaardigde wetten.

4. Eigendom, staat en rechtvaardigheid

Een rechtvaardige staat, zo leert *Du Contrat Social*, zal nu met betrekking tot eigendom en eigendomsverhoudingen duidelijk moeten inzetten op gelijkheid en het bestrijden van ijdele bezitsdrang. Hoe een en ander het best wordt georganiseerd, en hoe echt rechtvaardige wetten op het vlak van eigendom en bescherming van privébezit er precies moeten uitzien, leert Rousseau ons niet. Wél lijkt hij voorstander van een republikeins politiek bestel waarin collectief welzijn boven individuele rijkdom staat en materiële welvaart wordt nagestreefd om de mens als moreel wezen te verheffen. Individuele verrijking is er geen doel op zich, en zelfs moreel laakbaar. De strekking van Rousseaus visie op dat vlak kan worden toegelicht aan de hand van een specifieke passage over natuurlijke vrijheid en grondbezit.

In het vertoog over de ongelijkheid, zo gaf ik al aan, erkent Rousseau geen onvervreemdbaar eigendomsrecht: de notie van eigendom veronderstelt een legitieme rechtsorde, en dus politieke instituties, om als zodanig te worden erkend. In *Du Contrat Social* licht hij dat als volgt toe: ‘het recht van de oorspronkelijke eigenaar (*occupant*), hoewel meer reëel dan dat van de sterkste, wordt pas een echt recht na de institutie van de eigendom (*après l'établissement de celui de propriété*)’ (Rousseau 1762: 365). Wat Rousseau hier eigenaarschap noemt, heeft letterlijk gesproken betrekking op land of bezit van grond: in navolging van Pufendorf kan er echter ook bezit van allerlei goederen onder worden verstaan (Rousseau 1762: 1450 (noten)).

Vervolgens stipuleert Rousseau dat om daadwerkelijk het recht van oorspronkelijk eigenaarschap van een stuk grond te laten gelden, er aan welbepaalde condities moet zijn voldaan: (i) een terrein moet nog niet door iemand bewoond zijn; (ii) men mag slechts zoveel bezitten aan grond (goederen) als men nodig heeft om in zijn bestaan te voorzien; (iii) men mag geen bezit claimen van grond (goed) door een ‘ijdele ceremonie’, maar enkel op grond van ‘arbeid en cultivatie’ (Rousseau 1762: 366). Rousseau besluit dit hoofdstuk met een veelzeggende observatie. Het kan gebeuren, zo merkt hij op, dat mensen zich verenigen zonder dat zij al iets bezitten en vervolgens als groep een terrein (grond) bezetten dat voor allen nut kan opleveren. Wanneer zij dat doen, kunnen zij deze grond verdelen op basis van strikte gelijkheid (iedereen evenveel) of volgens proporties bepaald door de soeverein of het politieke gezag (Rousseau 1762: 367). ‘Op welke wijze ook die toe-eigening gebeurt,’ zo verduidelijkt Rousseau, ‘het recht dat ieder particulier heeft over zijn stuk is altijd ondergeschikt aan het recht dat de gemeenschap heeft over allen, zonder het welke er geen soliditeit zou zijn in de sociale band, noch een reële kracht in de uitoefening van de macht door de soeverein’ (1762: 367).

Uit deze passage leren we het volgende. Ten eerste, de notie van *rechtmatige* eigendom veronderstelt voor Rousseau steeds al een politieke orde waarin vastgelegd wordt wanneer iemand rechtmatig een goed (bijvoorbeeld een stuk land) claimt. Ten tweede, die claim is gebaseerd op de individuele vrijheid van de bezitter om door arbeid of bewerking van een goed in zijn fundamentele behoeftes te voorzien. Ten derde, als er eenmaal een politieke associatie is waarbinnen goederen verdeeld worden, dan hangt het van de wetgever (de soeverein) af welke verdeling als billijk en rechtvaardig geldt: op dat ogenblik wordt de individuele eigendomsclaim ondergeschikt aan de claim die de gemeenschap, bij monde van de wetgever, desgevallend op de goederen of rijkdom binnen een groep kan leggen. Meer zelfs: die verdeling zal zo moeten gebeuren dat de sociale cohesie binnen de politieke gemeenschap maximaal wordt bevorderd en de soeverein (de staat) een reël gezag kan blijven uitoefenen.

In een notendop weerspiegelt deze passage een aantal cruciale principes van het sociale verdrag volgens Rousseau. Vooreerst blijkt hoe belangrijk het staatsgezag is om te bepalen wat rechtmatige eigendom is en welke principes van verdelende rechtvaardigheid zullen gelden in de samenleving. Strikt genomen, zo leert *Du Contrat Social*, is die macht onbeperkt, daarom ook kon de Spaanse koning als absolute monarch op de kust van Zuid-Amerika zijn vlag planten en, bij monde van zijn admiraal de conquistador Núñez Balboa, dit grondgebied opeisen als eigendom van de Spaanse kroon (Rousseau 1762: 366). Tegelijk is er een morele clause van waaruit we kunnen begrijpen waarom privé-eigendom of particulier bezit een essentieel onderdeel vormt voor de vrijheid van het individu en zijn recht op zelfbehoud (dat natuurlijk is en onvervreemdbaar): bezit of eigendom moet in verhouding staan tot de behoeftes van het individu en, wanneer er sprake is van een gemeenschap, van de behoeftes van alle leden van die gemeenschap. Hoewel het dus in principe denkbaar is dat de soeverein (de politieke macht) beslist tot een ongelijke verdeling van de rijkdom, kan die ongelijke verdeling schadelijk zijn voor het collectieve welzijn.

Om die reden, zo bepleit Rousseau in *Du Contrat Social*, is het absoluut wenselijk dat een rechtvaardige samenleving gebaseerd is op een sociaal verdrag waarin alle burgers tegelijk soeverein zijn én als burgers zich voegen naar zelfgekozen wetten die zij zichzelf opleggen, *ook* met betrekking tot rechtvaardige eigendomsverhoudingen en de verdeling van de rijkdom binnen de staat. In zo'n samenleving zal niet getolereerd worden dat bijvoorbeeld een soevereine vorst op basis van een door geweld en willekeur verworven macht zomaar grond usurpeert en zich het eigendom van zijn onderdanen toe-eigent. Eerst dient hij de wil van de onderdanen te kennen

en die te toetsten aan de algemene wil van de gemeenschap. Onmiskenbaar komt daarin een duidelijk egalitaire bekommernis van Rousseau tot uiting, waarin in principe ook de vrijheid van alle onderdanen, *de burgerlijke vrijheid onder de wet*, wordt erkend.

Toch stelt Rousseau onomwonden dat de macht van de algemene wil wel degelijk de uitdrukking is van de soeverein, die op grond van het sociale verdrag alle macht uitoefent en precies de uitdrukking is (en moet zijn) van wat de burgers als collectief lichaam willen. In het sociale verdrag heeft dus klaarblijkelijk de algemene wil voorrang op de particuliere wil van individuen en groepen. Dat is de beste garantie om de verdeling van rijkdom binnen een politieke samenleving zo gelijk mogelijk te organiseren. In dit egalitaire systeem geldt onverminderd dat de soeverein, de staat, het laatste woord heeft over de wijze waarop eigendomsverhoudingen worden georganiseerd, zowel wat betreft de bescherming van privé-eigendom als de herverdeling van de rijkdom binnen een groep (bijvoorbeeld door middel van belastingen).⁴³ Enkel wanneer de burgers een staat vormen waarin ze ook hun eigen wetgever (soeverein) zijn, wordt het meest garantie geboden dat de eigendomsverhoudingen gebaseerd zullen zijn op wetten en instituties die rechtvaardig zijn en daadwerkelijk bijdragen tot het algemene welzijn. Maar dat in zo'n systeem ook de burgers gedwongen worden hun particuliere vrijheid op te geven lijkt zonneklaar. Hoe groot die dominantie van de staat mag zijn, geeft Rousseau nergens in *Du Contrat Social* precies aan. Wel stelt hij in zijn traktaat onomwonden dat het sociale verdrag pas kan werken als de burgers de staat en de gemeenschap die zij hebben gekozen erkennen als een *sacraal* goed. Rousseau bepleit zelfs de nood aan *civiele religie* waarin burgers hun collectieve liefde voor de staat, hun nieuwe God, belijden. Wie zich bekent tot het sociale verdrag, kan zich niet aan deze civiele religie onttrekken: wie haar verraadt, aldus Rousseau, verdient gestraft te worden met de dood (Rousseau 1762: 468).

43 Over de rol van belastingen schrijft Rousseau in zijn *Discours sur l'économie politique*, cf. Rousseau 1755: 270. Zie ook: Hans Gribnau, Jane Freknall Hughes (2021).

Literatuur

Dent, N.J.H. (1992). *A Rousseau Dictionary*. Oxford: Basil Blackwell.

Derathé, R. (1988). *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*. Paris: Vrin.

Gribnau H. & Hughes J.F. (2021). *The Enlightenment and Influence of Social Contract Theory on Taxation*. SSRN Online Paper. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3963285.

Rousseau, J.-J. (1755) (1964). *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. *Oeuvres Complètes III. La Pléiade*. Paris: Gallimard.

Rousseau, J.-J. (1755) (1964). *Discours sur l'économie politique*. *Oeuvres Complètes III. La Pléiade*. Paris: Gallimard.

Rousseau, J.-J. (1762) (1964). *Du contrat social ou, principes du droit politique*. *Oeuvres Complètes III. La Pléiade*. Paris: Gallimard.